

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/104603>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Liberalisme en *De Gids* 1837-1848

REMIEG AERTS

De aandacht voor *De Gids* is tot op heden beperkt gebleven tot zijn bijdrage aan de Nederlandse literatuur. Het licht heeft daarbij nauwelijks geschenen over wat het tijdschrift geworden en gebleven is; het is in een bundel geconcentreerd op het programma en de bijdragen van Potgieter en Bakhuizen van den Brink in de eerste jaargangen. Het belang van *De Gids* is gereduceerd tot zijn oprichting, en deze heeft geleidelijk aan een cultuur-historische symboolfunctie gekregen: 'een nieuwe dag voor onze Letteren',¹ begin van een algemene bevrijding en vernieuwing op geestelijk gebied,² opmaat tot het liberalisme.³ Maar een symbool raakt op den duur los uit zijn historische milieu. Het zicht op het werkelijke bereik van *De Gids*, op meer traditionele elementen, op zijn interne ontwikkeling, op de betekenissen van andere dan literaire medewerkers en hun bijdragen is in de loop der jaren vertekend of verduisterd geraakt.

Nederland rond 1840 toont voorzichtig een beweging en verlevendiging van discussie op literair, staatkundig, theologisch en wetenschappelijk gebied. Het letterkundige vernieuwingsstreven had een zelfstandige thematiek en dynamiek, maar is, in zijn gerichtheid op realisme en uitdrukking van het individuele, nationale en burgerlijke, nauw verwant met wat in het algemeen als de liberale beweging wordt aangeduid. Verbonden daarmee was ook het in de jaren 1840 in Nederland beginnende theologische debat over de grondslagen van de kerkleer en zelfs van de christelijke godsdienst. Fundamentele wijsgerige, wetenschappelijke en staatkundige inzichten uit het buitenland, lang in Nederland genegeerd, gingen in de discussie een rol spelen.

Waar stond *De Gids*? Welke rol heeft het blad daadwerkelijk kunnen en willen vertolken in de 'liberale beweging' voor 1848, in het theologisch dispuut van deze jaren, in de confrontatie met het buitenlandse denken? Het is zinvol te beginnen bij de vraag wat eigenlijk de bedoeling was van de oprichters: Potgieter, bijna van het begin af bijgestaan door Bakhuizen van den Brink.⁴ Want de aanleiding tot de oprichting mag een vrij willekeurige zijn geweest, ideeën over een nieuw kritisch blad leefden al langer in de Amsterdamse kring van Potgieter en ook bij groepjes intellectuelen in Leiden en Den Haag. Het

door Potgieter geschreven prospectus⁵ (augustus 1836) stelde in het vooruitzicht een tijdschrift voor de maandelijks kritische beoordeling van de literaire en wetenschappelijke publikaties in Nederland, in overeenstemming met de kritische instelling die het kenmerk werd geacht van het negentiende-eeuwse denken en onderzoeken. Het tijdschrift moest zelf op het niveau staan van dergelijke periodieken in het buitenland – er werd verwezen naar Engeland en Frankrijk – en had ten doel door een strenge maar positieve, zuiver inhoudelijke en van duidelijke criteria uitgaande sturende kritiek enerzijds en goede (literaire) voorbeelden anderzijds het peil van het Nederlandse geestesleven te brengen tot een hoogte die buitenslands wel bereikbaar leek. *De Gids* zou ‘in doel en strekking Nederlandsch’ zijn, maar wel buitenlandse literatuur in vertaling bevatten die de vaderlandse auteurs tot voorbeeld en inspiratie kon dienen.

Behalve door voorbeeldige kwaliteit en sturende kritiek zou het blad zich kenmerken door onpartijdigheid en liberaliteit: ‘De Gids wil noch in het staatkundige, noch in het godsdienstige, noch in het letterkundige als partijganger optreden, hij begrijpt geene vrijheid zonder eerbied voor ieders verdedigbare meening, geen streven naar waarheid wanneer hij eene banier, van de zijne verschillende, den weg naar haren tempel zoude willen versperren.’ Men wenste zich geheel te onthouden van de in andere bladen gebruikelijke ‘vinnige uitvallen [. . .] tegen andersdenkenden, anders gevoelenden, of anders geloovenden’. Twistschriften – veel van de politieke publicistiek voor 1840 vond nog plaats in pamfletten en brochures⁶ – zouden daarom enkel kort en zonder commentaar aangekondigd worden. Alle aandacht moest besteed worden aan een spoedige en ‘juiste beoordeeling van verdienstelijke vaderlandsche Werken, tot welke wetenschap of kunst ook behoorende’. Goede smaak en bescheidenheid van toon tenslotte zouden *De Gids* kenmerken. Want hij richtte zich tot de ‘beschaafde kring’.

Niet uitgesproken in dit prospectus, maar wel in de vrome en zelfbewuste voornemens doorschemerend en evident uit Potgieters eigen werk en uit de inhoud van *De Gids* in de eerste decennia is de eigenlijke maatschappelijke bedoeling van het blad: *De Gids* was een poging zelfkritiek en kwaliteitsbesef te wekken bij de beoefenaren van kunst en wetenschap in Nederland en via zo’n verbetering van voorlichting en verstrooiing de burgerij op te wekken tot ‘publieke geest’, interesse in de algemene belangen van staat en maatschappij, en economische bedrijvigheid.

Want het blad keerde zich, van het begin af, tegen de situatie waarin de natie leek te verkeren. Vrij algemeen heerste in het Nederland van de jaren 1830 en 1840 een gevoel van, zoals het toen genoemd werd, ‘malaise’⁷ en onmacht. Een zelfgenoegzaam en bekrompen nationalisme dat zich vooral in literatuur en wetenschap uitte, maskeerde een feitelijk zwak nationaal zelfvertrouwen en een gering internationaal aanzien. Het politiek bedrijf was ontoegankelijk en maakte een even hooghartige als machteloze en passieve indruk. De staat leed onder een financiële crisis. In handel en bedrijf leken stilstand en kwijning te heersen. Men zag deze vermeende algemene achteruit-

gang graag in een ruim historisch perspectief: hij contrasteerde scherp met de nationale zelfverzekering en bloei van de zeventiende-eeuwse Republiek. De beoordeling van *De Gids* is steeds geweest dat het schortte aan de *mentaliteit* van de tijdgenoten. Het 'verbasterd volkskarakter', zoals het toen heette, moest hervormd worden, de burgerklasse – de 'kern van het volk' – moest de nationale kracht, inspiratie en 'bestemming'⁸ hervinden. Dat was de voorwaarde tot een herstel of zelfs tot behoud van Nederland als zelfstandige nationale gemeenschap. Het gaat er nu niet om of deze diagnose juist was en de remedie bruikbaar. Meer retorisch dan praktisch, te zeer een produkt van een romantisch-moralistische visie op geschiedenis en maatschappij waren zij het maar ten dele.⁹ Feit is echter dat voor *De Gids* karakteristieke auteurs de nationale situatie rond 1840 zo ervoeren.

Het blad sprak evenwel niet rechtstreeks tot de burgerij; het had daarvoor helemaal niet het bereik. Als recenserend tijdschrift richtte *De Gids* zich in hoofdzaak niet tot het lezende publiek, maar tot de auteurs. Dat blijkt bijvoorbeeld uit recensies van populair bedoelde lectuur. Daar moest de kritiek 'met eene waarschuwende stem toezien, wat der menigte geboden wordt'.¹⁰ Het blijkt ook uit Bakhuizen van den Brinks bekende recensie (1837) van J. van Lennep's *De Roos van Dekama*: hij beoordeelde dit werk niet voor het publiek – dat het al een jaar enthousiast las – maar ter instructie van een talentvol en populair auteur. Want: 'Zijne populariteit geeft hem [. . .] de magt en legt hem de verplichting op, den smaak' – en zoals uit de recensie blijkt: ook de mentaliteit – 'van ons volk te verbeteren [. . .]'.¹¹ Potgieter heeft zijn taak als redacteur en als criticus altijd gezien in het vormen van jonge auteurs waarin hij talent vond. Zijn kritiek had ook minder de vrije ontwikkeling van zulke talenten ten doel dan de besnoeiing ervan in een bepaalde richting.¹² Zeker, op literair gebied onderscheidde de *Gids*-kritiek zich door kwaliteitsbesef en duidelijke criteria, maar juist door die vaste beginselen had zij iets dogmatisch. Niet alleen tegenstanders, ook vrienden en medewerkers wezen er herhaaldelijk op: de kritiek van *De Gids* en die van Potgieter in het bijzonder was stelselmatig en daardoor, 'zonder eigenlijke partijdigheid, wel wat eenzijdig'.¹³

Want de literatuur moest niet alleen kwalitatief verbeteren, zij moest burgerzin aankweken en een kritische en oprechte nationale overtuiging vestigen in de plaats van culturele xenofobie en zelfgenoegzaam nationalisme. Potgieters poëtica schrijft de literatuur voor, haar stof, taal en beelden te ontfangen aan de – bij voorkeur nationale en eigentijdse – werkelijkheid. De schrijver moest een vooral herkenbare maar tevens inspirerende en voorbeeldige werkelijkheid scheppen. Zo werd de lezer aangezet tot een positieve levensinstelling en liefdevolle deelneming aan het nationale leven in de breedste zin.¹⁴

Die lezer behoorde tot de 'burgerlijke kern' der natie. De kring van het blad zelf en vele uittalingen in *Gids*-bijdragen tonen globaal welk publiek gezocht werd. In het Nederland van de periode 1830-1850 kunnen ongeveer vier¹⁵ klassen onderscheiden worden: een aristocratie (bestaande uit patriciaat,

oude regentenfamilies, sinds de Franse tijd leidende families), de hogere of gezeten burgerij (kooplieden, makelaars, grote ondernemers, officieren, renteniers, predikanten, juristen, artsen, hoogleraren en studenten, dus niet louter welgestelden maar ook degenen wier beroep status bezat), de kleine burgerij (winkeliers, kantoorpersoneel, lagere ambtenaren, ambachtsbazen, onderwijzers, journalisten) en het 'volk' (werklieden, arbeiders, armen en bedeeden). Wie *De Gids* vulden is enigszins na te gaan, wie hem lezen is maar globaal te bepalen. De kring en het publiek vindt men in de 'hogere burgerij', maar de burgerij die het blad *uiteindelijk* probeerde aan te spreken zal ook de derde groep hebben omvat.

De Gids ging van start met ongeveer 220 intekenaren. Tien jaar later bedroeg de oplage 525 exemplaren, waarvan er ruim 100 als presentexemplaren naar medewerkers gingen:¹⁶ de kring lijkt dus vrij klein en enigszins gesloten. Toch zal het bereik groter zijn geweest: *De Gids* circuleerde waarschijnlijk, als al dergelijke tijdschriften, in leesgezelschappen;¹⁷ hij richtte zich daar althans op, getuige het prospectus. Maar de financiële¹⁸ en vooral de intellectuele barrière was vrij hoog. Het blad was alleen genietbaar voor zeer ontwikkelde lezers die, als de auteurs, vertrouwd waren met allerlei historische verwijzingen en vele citaten uit buitenlandse en klassieke auteurs. De uitgebreide wetenschappelijke recensies op de gebieden van theologie, geneeskunde, taal- en letterkunde die een groot deel van de maandelijkse afleveringen vulden, veronderstelden een academisch gevormd of tenminste wetenschappelijk zeer belangstellend publiek. Men deed weinig concessies: menig beoordeling is niet eens te lezen voor wie niet in staat is uitgebreide Latijnse citaten te lezen of vertrouwd is met Grieks, Hebreeuws of Arabisch schrift.

Intekenlijsten van abonnees zijn niet overgeleverd. Wel zijn enkele lijsten van medewerkers en ontvangers van presentexemplaren bekend.¹⁹ Het waren in overgrote meerderheid hoogleraren, predikanten, al of niet praktiserende juristen en geneeskundigen, daarnaast mannen die werkzaam waren in handel en bedrijf te Amsterdam. Bijna een kwart van de geregelde medewerkers en ontvangers van presentexemplaren woonde of werkte in Amsterdam, een vijfde in Leiden, de rest verspreid over het hele land. Op de gezindheid van medewerkers en publiek is nog maar weinig zicht. In overgrote meerderheid lijken zij wel Hervormd te zijn geweest, en van gematigde, conciliante 'oud-liberale' signatuur.²⁰ Een veronderstelling, in 1847 geuit, dat *De Gids* onder zijn publiek relatief vrij veel predikanten van 'dissenterende genootschappen' telde (doopsgezinden, luthersen, remonstranten)²¹ lijkt bevestiging te vinden in de kring van medewerkers. Ook voor katholieken was *De Gids* niet gesloten – uitgever Beijerinck hoopte aanvankelijk zelfs op flink wat katholieke intekenaren²² – al toonde het blad zich tegenover het katholicisme meer tolerant dan welwillend. In Réveil-kring – Da Costa, Groen van Prinsterer, W. de Clercq – werd 'ook bij het stelligst verschil van overtuigingen'²³ welzeker kennis genomen van *De Gids*, maar men zocht dit orgaan van een geestelijk liberalisme, een 'onrein Goethendom'²⁴ niet. Toen de meeste tijdschriften nog uitgingen van een kleine, vaak lokale kring, viel *De Gids* op

door de brede groep van medewerkers, 'waardoor het nieuwe tijdschrift werd een archief, waarin de tijdgeest in zijn beste uitdrukking zich afspiegelde'.²⁵

De Gids was meer dan Potgieter en Bakhuizen van den Brink. Het blad moet niet enkel naar hun intenties maar naar zijn resultaat gezien worden. En dat resultaat werd voor een groot deel bepaald door de bijdragen van recensenten die de publikaties op wetenschappelijk en maatschappelijk gebied bespraken. En zelfs tussen de beide leiders was er een duidelijk, met de jaren toenemend meningsverschil: Potgieter wilde vooral een nieuwe authentiek nationale letterkunde scheppen, Bakhuizen van den Brink verwachtte het nationale herstel meer van het aankweken, allereerst bij de vaderlandse wetenschapsbeoefenaars, van een kritische, onderzoekende, voor nieuwe inzichten en methoden ontvankelijke geestelijke instelling.

Toonde het blad als geheel zich nu liberaal? Tot 1840 zeker niet in een politieke betekenis. Wat de theologische inzichten betreft gold het als betrekkelijk vrijzinnig, maar het was juist over de grenzen van deze vrijzinnigheid dat in de jaren veertig redactionele onenigheid ontstond. Een algemeen probleem dat *De Gids* in zijn eerste decennia weerspiegelt, vormde de keuze tussen enerzijds een wat passieve 'liberaliteit', die echter een kleurloze neutraliteit of het nevenschikken van nauwelijks verenigbare meningen in het tijdschrift kon impliceren, en anderzijds een besliste ondersteuning van de liberale *richting* in politiek en wetenschap, een keuze die tot een zeker dogmatisme kon leiden, zoals ook Potgieters kritiek onpartijdig en stimulerend bedoelde te zijn maar eenzijdig en beperkend was.

In de eerste jaargangen kwamen de uitdrukkingen 'liberaal' of 'liberaliteit' zelden voor. De aspiraties van *De Gids* werden veel vaker aangeduid met woorden als 'onpartijdigheid', 'wetenschappelijkheid' – waarmee men objectiviteit bedoelde –, 'beweging' en 'vooruitgang'. Het blad, zo constateerde Bakhuizen van den Brink in 1838 tevreden, was het orgaan 'van de partij der beweging zonder echter Romantiek of revolutionair te zijn'.²⁶ Toen *De Gids* werd opgericht was er van 'liberalisme' in Nederland nog nauwelijks sprake. Een liberale theorie en georganiseerd liberalisme als in Frankrijk en België werden onderscheiden, bestonden hier voor 1840 zeker niet en daarna nog enkel in kleine kring. Zelfs ontbrak onder het 'vaderlijk bewind' van Willem I vrijwel een openbare politieke discussie, met uitzondering van enkele debatten in de perioden 1818-1820, 1828-1831 en de late jaren 1830.²⁷ 'Niet deelneming, maar onthouding scheen burgerpligt', zo typeerde Thorbecke later het toenmalige klimaat.²⁸

Het woord 'liberaal' werd doorgaans in de algemene betekenis van mild, welwillend, ruimdenkend gebezigd. De term liberalisme of 'liberalismus' dateert pas van de jaren 1820. Tegenstanders associeerden dit begrip met opstand tegen God, gezag en orde, met de verfoeide partij- en stelselzucht en, na 1830, met de Franse juli-revolutie en de Belgische 'muitelij'. De voorzichtige voorstanders, die elke suggestie van 'ultra-liberalismus', radicalisme, jacobinisme verre van zich wensten te houden, dachten vooral aan een algemene geesteshouding, gekenmerkt door rede, onpartijdigheid, eigen

onderzoek en ruimdenkendheid – waarden van de Hervorming en de Verlichting. Onder een liberale regering verstond men een welwillend bestuur dat de burgerlijke rechten en vrijheden respecteerde, tegen willekeur beschermde en het algemeen welzijn bevorderde. Een goed functionerende grondwet was de basis en garantie voor zo'n bestuur. Liberalisme was vrijheid in overeenstemming met rede, orde en wet, een bedaard gebruik van vrijheid van meningsuiting en onderzoek, streven naar ontwikkeling van denkbeelden en instellingen naar de eisen van de tijd en ook gematigde, welwillende kritiek en oppositie, die zich niet uitstrekten voorbij toetsing van de regering aan de grondwet. Men hechtte veel waarde aan een levendige publieke opinie of 'constitutioneele geest', dus aan betrokkenheid van de burgerij bij het nationale belang, door de regering behartigd. Liberalen meenden dat de voorwaarden daartoe waren: drukpersvrijheid – natuurlijk verstandig gebruikt –, versterking van de band tussen het 'beschaafde deel der natie' en zijn vertegenwoordiging door verbeteringen in het bestaande kiesstelsel, openbaarheid in de rechtspleging, het staatsbestuur en het financieel beheer, en een duidelijke ministeriële verantwoordelijkheid.

Zulke meningen klonken, hoewel incidenteel en nogal bezadigd, in periodieken als *De Weegschaal* (1818-1835), opgericht door 'verlichte Nederlanders [...] ijverzuchtig op ware vrijheid',²⁹ *De Noordstar* (1829-1832, van F.A. van Hall), *De Standaard* (1830-1832, van D. Donker Curtius), in brochures en redes van mannen als G.K. van Hogendorp, J.G. van Nes van Meerkerk, E.W. van Dam van Isselt, L.C. Luzac en in min of meer liberale bladen als het *Algemeen Handelsblad* (sinds 1828) en de *Arnheemsche Courant*. Naast het vooral persoonlijk-levensbeschouwelijke liberalisme en de gematigde constitutionele oppositie bestond nog een meer pragmatisch liberalisme,³⁰ dat vrijhandel, openbaarheid van het financieel beheer en later, in de jaren 1840, allereerst een grondige reorganisatie van de staatsfinanciën wenselijk achtte.

Afgezien van klachten over de slechte financiële toestand, de drukkende belastingen en de vrij strenge vervolging van de Afscheiden was er in de jaren 1830 weinig debat of oppositie. Over politiek werd alleen geschreven in de *Arnheemsche Courant*,³¹ vooral toen de jonge liberaal mr. Th.M. Roest van Limburg in 1837 het blad ging leiden, in het behoedzame *Algemeen Handelsblad*, in regeringsgezinde of door de regering gesteunde bladen als het *Journal de la Haye* (1830-1849), *De Avondbode* (1837-1841) en *De Waakzame* (1834-1836) of in een politiek vrij onbetrouwbaar periodiek als *De Onpartijdige* (1832-?).³² Kritiek werd niet op prijs gesteld, al helemaal niet door de regering, die daarop verkramt en geprikkeld reageerde, maar ook niet door het burgerlijk publiek: 'vitten', 'bedillen', zelfs het beoordelen van gezagsdragers was onaangenaam en ongepast. Het publiek was vrij conservatief en weinig betrokken bij staatszaken. Toch werd vanaf 1837 in de pers en in brochures het openbare debat levendig en rond 1840 stonden de regeringspraktijk en de erfenis van de mislukte volhardingspolitiek bloot aan kritiek. Men onderscheidde de oppositie – alle oppositie gold als 'liberaal' – naar de bladen waarin zij zich uitte.³³ Als 'ultra-liberaal' werden rond 1840 beschouwd de

Arnhemsche Courant en de *Vlissingsche Courant*, die op heftige toon de regering hekelden en aandrongen op een staats hervorming, zoals die door de liberale publicist mr. Dirk Donker Curtius werd uiteengezet in zijn brochure *Orde* (1839). Als stem van de zeer gematigde liberalen beschouwde zich het *Algemeen Handelsblad*. Deze krant had enige duizenden lezers, veel meer dan andere bladen, en mag naar het oordeel van de tijdgenoot inderdaad 'de juiste uitdrukking geacht [...] worden van de algemeene denkwijze der middelklasse'.³⁴ Deze wenste nog geen staats hervorming, maar verbetering van de bestaande, vrij onduidelijke grondwet en hervorming van 's lands financiën.

Ook *De Gids* nam zeker in zijn eerste jaren dit vrij behoudende standpunt in. Men kan ook zeggen dat het tijdschrift – dus afgezien van de persoonlijke politieke belangstelling van zijn medewerkers – zich voor 1840 helemaal niet uitsprak over politieke en maatschappelijke kwesties. Het liberalisme van *De Gids* was literair en intellectueel, het blad wilde een geestelijke vernieuwingsbeweging in gang zetten en leek het herstel van nationale kracht meer van culturele regeneratie te verwachten dan van staatkundige hervorming. Er was ook geen standpunt namens het gehele tijdschrift. *De Gids* immers stond in beginsel open voor auteurs van allerlei signatuur. Toch heeft dit niet geleid tot een opvallende verscheidenheid aan wetenschappelijke, literaire, sociale, politieke en economische richtingen in het blad. Met uitzondering van de pertinente literaire kritieken worden de beoordelingen en beschouwingen in de eerste jaargangen vooral gekenmerkt door een keuze voor neutraliteit: de recensenten gingen doorgaans niet met auteurs in discussie over ideologie en wetenschapsrichting.

Tot 1845 werd in *De Gids* weinig over staatsrecht, politiek, economie, maatschappelijke kwesties geschreven: in het mengelwerk nagenoeg niets, in de afdeling boekbeoordeling besloegen deze onderwerpen gemiddeld circa 2,5% van de ruimte. Maar de paar recensies van Thorbeckes publikaties en de paar besprekingen die de Leidse hoogleraar zelf bijdroeg behoren wel tot de meest besproken *Gids*-stukken van deze periode. Vanaf 1845 nam het politieke element in *De Gids* sterk toe en ging het blad zich duidelijker als liberaal en constitutioneel presenteren.

De eerste jaargang telde niets dan een bespreking van het recent opgerichte tijdschrift *Bijdragen tot de Staatshuishoudkunde en Statistiek*, waarin de recensent, de Utrechtse hoogleraar J. Ackersdijk, niet alleen uitbreiding van vrije handel en vrij verkeer in overweging gaf, maar ook aansluiting bij het Duitse Tolverbond.³⁵ Jaargang 1838 bevatte een korte, zeer terughoudende bespreking van de brochure *Liberalismus* (1837), waarin de voor Nederlandse begrippen als 'ultra-liberaal' geldende publicist Roest van Limburg schetste hoe een onweerstaanbare liberalisering in de lijn van de Europese geschiedenis lag. De *Gids*-recensent, de vijftientigjarige Amsterdamse advocaat mr. C.J. Fortuijn³⁶ (die in 1840 redacteur werd), gaf een strikt zakelijke beoordeling maar vond het nodig te verklaren dat hij het liberalisme enkel accepteerde als garantie van burgerlijke vrijheden, niet als 'eene begeerte om deel te hebben aan het Staatsbestuur'.³⁷

R.C. Bakhuizen van den Brink

Jaargang 1839 gaf behalve een terloops uitgesproken aanbeveling van 'liberale begrippen' in het economisch beleid³⁸ enkel een korte aanprijzing, opnieuw door Fortuijn, van een brochure waarin kritische kanttekeningen werden geplaatst bij de vigerende, weinig duidelijke grondwet.³⁹ Maar de meest geruchtmakende liberale publikatie van 1839, de brochure *Orde*, waarin D. Donker Curtius op krachtige toon het bestaande regeringsstelsel hekelde, tegenover 'stilstand' 'ontwikkeling en vooruitgang' aanpreef en de noodzaak van een ingrijpende grondwetsherziening uiteenzette, werd in *De Gids* niet besproken noch zelfs maar gesignaleerd. Het polemische geschrift in pamfletten, dag- en weekbladen werd door *De Gids* gemeden. Het terrein van de staatkunde werd hoogstens omzichtig betreden naar aanleiding van een degelijke wetenschappelijk-historische of staatsrechtelijke studie.

Zo'n studie was Thorbeckes *Aanteekening op de Grondwet* (1839), een vrij dor-wetenschappelijke exegese die de onvolkomenheden van de bestaande grondwet blootlegde en duidelijk maakte dat deze feitelijk een dode letter was. Recensent Fortuijn prees het werk in januari 1840 aan en stemde volledig in met Thorbeckes bedoeling, de interesse van de burger voor de grondwet en de publieke zaak te doen herleven.⁴⁰ Duidelijke beginselen, beweging en herziening waren dringend geboden in het landsbestuur, aldus Fortuijn, al bleef hij, met Thorbecke, meer verwachten van een herleving van 'publieke geest' dan van een nieuwe staatsregeling. Vanaf 1840 volgde *De Gids* eigenlijk de politieke ontwikkeling van Thorbecke: zijn publikaties werden met de meeste instemming besproken, hijzelf toonde de evolutie die zijn staatkundige inzichten in de volgende jaren doormaakten in enkele *Gids*-bijdragen van 1842 en 1843.

De als te mager beschouwde aanpassing van de grondwet in 1840 verscherpte niet alleen bij Thorbecke de behoefte aan een ingrijpender staatkundige vernieuwing, maar bracht ook *De Gids* en het *Handelsblad* dichter bij de hervormingsgezinde *Arnhemse Courant*.⁴¹ Groen van Prinsterers *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin* (1840), die scherpe kritiek op de bestaande praktijk maar tevens een afwijzing van een ingrijpende staats-hervorming bevatte, bleef in *De Gids* onbesproken en Fortuijn toonde zich later in 1840 zelfs, niet in aansluiting bij Thorbecke⁴² maar wel bij D. Donker Curtius' *Proeve eener nieuwe grondwet* (1840) voorstander van een heel nieuw stelsel van directe verkiezingen en van versterking van het constitutionele element tegenover het monarchale.⁴³ Hij maakte overigens duidelijk dat *De Gids* zich niet wenste te voegen in het koor van verguizers van de juist afgetreden Willem I. Van de nieuwe koning koesterde hij nog 'schoone verwachtingen'.⁴⁴

De klacht van Potgieter, Bakhuizen, Heije over de nationale lusteloosheid, inertie en zelfgenoegzaamheid werd ook door Fortuijn geuit, maar nu voor het eerst gericht tot het politieke bedrijf. Naar aanleiding van Thorbeckes oratie over Simon Slingelandts poging tot staats-hervorming (1841) betoogde hij dat het behoud van nationale zelfstandigheid steeds afhankelijk is van een bij natie en regering levendig besef dat staatsinstellingen tijdig aangepast en

verbeterd dienen te worden. Angstvallige gehechtheid aan bestaande vormen doofde het nationale leven en zou uiteindelijk leiden tot revolutie of tot verlies van zelfstandigheid. Fortuijn wees Thorbecke aan als de staatsman die Nederland nodig had voor het doorvoeren van een hervorming in bestuur en beleid.⁴⁵ Dezelfde opmerkingen maakte hij in 1842 naar aanleiding van de nieuwe uitgave van Thorbeckes *Aanteekening op de Grondwet* (eerste deel, 1841). Diens brochure *Over de hervorming van ons kiesstelsel* (1842) beschouwde Fortuijn als 'het beste [. . .], wat over deze belangrijke aangelegenheid is geschreven'. Maar ook Thorbeckes voorstellen toonden eens te meer 'dat er, zonder wijziging der Grondwet, aan geen redelijk, geen billijk, geen consequent Kiesstelsel te denken valt'.⁴⁶ Steeds meer stelde Fortuijn tegenover de in Nederland institutioneel geworden 'beginselloosheid' de noodzaak van 'stelselmatigheid' – een in de toenmalige publieke opinie suspect begrip waarin men al gauw 'stelsel- en partijzucht' vermoedde.⁴⁷ Ook herhaalde hij, wat Thorbecke een maand tevoren in zijn eerste *Gids*-bijdrage⁴⁸ had betoogd, dat de regering zich de welmenende kritiek van de verlichte burgerij ter harte moest nemen in plaats van haar als gevaarlijke weerspanningheid te discrediteren.

Van jaargang 1843 waren opnieuw nauwelijks vijftientwintig bladzijden aan actuele staatkundige kwesties gewijd, maar zij bevatten wel het eerste zelfstandige betoog waarin Thorbecke zijn beginselen van goed staatsbestuur uiteenzette. Het thema van deze jaren, en van dit jaar in het bijzonder, was het dreigende staatsbankroet en de juiste maatregelen om dit af te wenden. In *De Gids* werden twee louter principiële antwoorden gegeven: toepassing van de liberale economische theorie⁴⁹ en grondwetsherziening. Naar aanleiding van een van de vele brochures over het financiële probleem, J.H. graaf van Rechterens *Beschouwingen over eene vereenvoudigde huishouding van Staat* (1843), bepleitte Thorbecke, anders dan de meeste auteurs, niet een reeks noodoplossingen en minder of meer ingrijpende bezuinigingen op het staatsapparaat maar een ander beginsel van staatshuishouding: niet de wenselijkheid of vermeende noodzaak van bepaalde uitgaven moest de maatstaf zijn van het beleid, maar enkel en alleen de financiële draagkracht van de maatschappij. Een onverzettelijke volksvertegenwoordiging had tot eerste taak de regering ervan te weerhouden een onverantwoord beroep op de bron van volkswelvaart te doen. Thorbecke zag weinig in alle goedbedoelde voorstellen 'een onge-regeld huishouden' beter of zuiniger te besturen; enkel van een 'algemeen stelsel van hervorming' verwachtte hij een duurzame oplossing. Hij bespeurde echter binnen noch buiten de Staten-Generaal de voor zo'n stelselmatige hervorming van de staat noodzakelijke consensus. Toch vond Thorbecke nut in een nieuw voorstel ter grondwetsherziening: zo'n kunstmatige 'krisis' zou de publieke opinie prikkelen en misschien een duidelijker groepering van partijen veroorzaken, suggereerde hij in dit pregnante, enigszins dreigende betoog dat overigens vooral gewijd was aan het gebrek aan scheppende kracht in de Nederlandse staatkunde.⁵⁰

De gewaagde, afgedwongen staatslening-Van Hall, die het bankroet

afwendde zonder verandering in het bestel, werd door Potgieter in het gedicht 'Maart MDCCCXLIV'⁵¹ geïdealiseerd voorgesteld als een voorbeeldige eerste nationale inspanning van Koning en burgerij samen. Hij spoorde de burgerij aan vanaf nu naar verbetering te blijven streven, en de vorst nu zijn volk naast zich tot medeverantwoordelijkheid te roepen. Met dit gedicht deed de actualiteit voor het eerst haar intrede in het mengelwerk. Maar Thorbeckes rede *Over het hedendaagsche Staatsburgerschap* (1844), tegenwoordig wel beschouwd als 'ook in Europees verband [...] de beste weergave van het liberalisme als politieke stroming'⁵² bleef in *De Gids* onbesproken.

Een ondubbelzinnige politieke koers ging *De Gids* pas in jaargang 1845 volgen, een ontwikkeling die zich tegelijkertijd ook bij het *Handelsblad* onder de nieuwe leiding van mr. Louis Keyzer voordeed.⁵³ Het mengelwerk stond nu mede in het teken van de actualiteit: vijf van de twaalf poëtische bijdragen getuigden van directe maatschappijkritiek⁵⁴ en in februari bevatte *De Gids* voor de eerste keer een uitgebreid zelfstandig actueel-politiek artikel onder verantwoordelijkheid van de redactie. Het was een instemmende bespreking van het in december 1844 door Thorbecke en de andere acht liberale kamerleden aangeboden voorstel ter grondwetsherziening. De auteur namens *De Gids* was de vierentwintigjarige mr. Gerrit de Clercq,⁵⁵ de zeer zelfbewuste en vrijzinnige zoon van Réveil-voorman Willem de Clercq. Na een wat onregelmatige en eigenzinnige studie in Leiden had de jonge De Clercq zich als advocaat in Amsterdam gevestigd. Aangezien hij weinig omhanden had, ging hij aan zijn uitgesproken liberale inzichten uiting geven in allerlei artikelen en organisatorische activiteiten. De Clercq was van huis uit ingevoerd in het Amsterdamse hoge zakenmilieu, maakte deel uit van de groep Amsterdamse liberalen – meest advocaten, artsen en zakenlieden – die zich in 1846 politiek gingen organiseren in de Amstelsociëteit⁵⁶ en behoorde ook tot de kennissen van Potgieter en Bakhuizen (die overigens in oktober 1843 het land had moeten verlaten). Al deze Amsterdamse circuits, het commerciële, het liberale, het literaire, de kring van *De Gids* en die van de Amstelsociëteit, overlaptten elkaar ten dele. De Clercq was een scherpzinnige en alles onderzoekende geest, internationaal georiënteerd, zeer goed ingelicht en zijn streven was het politieke leven in Nederland op gang te brengen. Zijn *Gids*-opstellen van de volgende jaren behoren om hun stijl, actualiteit en ruimheid van blik zeker tot de beste prestaties van de liberale publicistiek in deze periode.

Fortuijn was in augustus 1843, nog pas dertig jaar, overleden. De andere redacteur die zich, behalve met geschiedenis en recht, ook met politiek had beziggehouden, de Amsterdamse arrondissementsrechter W.J.C. van Hasselt, liberaal, bevriend met Potgieter, Bakhuizen, Heije en Beets, had juist in februari 1845 *De Gids* verlaten toen Potgieter hem niet bleek te steunen in een conflict met mederedacteur J. van Geuns.⁵⁷ De Clercq nam zijn plaats in en werd het opvallende politieke gezicht van *De Gids*. In zijn bespreking van het herzieningsvoorstel wees hij, met de voorstellers, volkssoevereiniteit en democratie af. Ook hij wenste een waarlijk constitutionele monarchie met een

controleerende, jaarlijks over de begroting beslissende volksvertegenwoordiging, door rechtstreekse verkiezingen met een matige censusdrempel samengesteld. De Koning moest onschendbaar zijn, de ministers volledig verantwoordelijk, de Kamer ontbindbaar. De koloniale aangelegenheden moesten onder de wetgever worden gebracht. Anders dan in Thorbeckes ontwerp bepleitte De Clercq ook het stelsel van juryrechtspraak. Evenmin als Thorbecke zelf geloofde De Clercq dat het herzieningsvoorstel echt een kans maakte: beiden beschouwden de poging als een waarschuwend signaal en een poging tot activering van de publieke opinie. Daarom steunde hij het petitionnement voor grondwetsherziening dat in een aantal steden werd georganiseerd: het moest een teken zijn voor de Staten-Generaal dat de negen voorstellers namens de gezeten burgerij spraken, en een woord van 'de natie' direct tot de vorst. Scherp herschiep De Clercq het oude beeld van een regentenstand die burgerij en vorst van elkaar gescheiden hield en feitelijk beiden van hun macht beroofde.

Na dit artikel en Potgieters gedicht 'De Stilstaanders' (april 1845), waarin de vele halve en hele tegenstanders van grondwetsherziening werden geheld, markeerden drie recensies⁵⁸ van allerlei vlugschriften pro en contra het herzieningsvoorstel en het petitionnement de positie van *De Gids* in de liberale beweging. Inzake de vraag van deze jaren, wat het land het meeste behoefde, verbetering van het staatsbestuur of een hervorming van het staatsbestel, koos het blad voor het laatste. Ook werd uitgesproken dat geen duurzame verbetering en burgerlijke vrijheid mogelijk waren als niet de burgerij via een directe vertegenwoordiging deelde in het staatsbestuur en vooral dat voor de politieke volwassenwording van de burgerij de aanwezigheid van een levendige, opiniërende, voorlichtende en controleerende pers vereist was. Het gelegenheidsgezicht in pamfletten en het heftige ophitsende gepreek voor eigen parochie door de radicale 'lilliputter-pers'⁵⁹ was niet functioneel. De Clercq wenste een 'populair, beschaafd en bezadigd orgaan' voor de vrijzinnige partij,⁶⁰ waarmee blijvend de brede, politiek nog weinig belangstellende burgerij zou kunnen worden geactiveerd en geleid.

De Gids ging zich duidelijk met de principieel-liberale richting verbinden. D.A. Portieljes belangrijke studie over *De handel in Nederland in 1844* (1844), een pleidooi voor de toepassing van de lessen van de liberale economische leer, was in februari met instemming besproken.⁶¹ Bakhuizen van den Brink bestreed in zijn omvangrijke historische studie over Willem van Oranje, Brederode en het Verbond der Edelen de heersende conciliante school en de antirevolutionair-monarchistische geschiedopvatting, vertegenwoordigd door Groen van Prinsterer, en verdedigde de nationale burgerlijk-liberaal-republikeinse traditie.⁶² Deze wetenschappelijk-historisch gefundeerde steun aan de liberale eisen bleef niet onopgemerkt. In *De Tijdsgeest* trad J. de Bosch Kemper op tegen Bakhuizen van den Brinks suggestie dat volkssoevereiniteit de eigenlijke consequentie zou zijn van de nationale geschiedenis.⁶³ D. Veegens, overtuigd conservatief, wenste niet langer als historicus aan *De Gids* mee te werken nu het blad een evident liberale strekking kreeg. De redactie

verzekerde hem van *De Gids* nog steeds geen 'bepaald politiek orgaan' met een uitsluitende richting te willen maken, maar erkende dat zij inderdaad 'de liberale beginselen met warmte' was toegedaan, een algehele staatshervorming wenste en de politieke bijdragen aan het tijdschrift in die zin schreef of bij voorkeur door 'gelijkgezinden' liet verzorgen.⁶⁴ Tegenover Thorbecke, die meende dat de redactie de autonomie van medewerkende auteurs onvoldoende respecteerde, had zij al stelliger uitgesproken dat een vast beleid en selectiviteit nodig waren voor 'een Tijdschrift, dat in Staatskunde, letterkunde, wetenschap een bepaalde richting volgen, een bepaalde kleur dragen, een' bepaalden invloed oefenen wil'.⁶⁵

Hoogst opzienbarend, ook in de nog voorzichtige en vooral nationaal-staatkundig geïnteresseerde liberale kring, waren De Clercq's bijdragen van 1846 en 1847,⁶⁶ waarin hij als eerste diepgaand de *sociale* vraag aan de orde stelde en zakelijke aandacht vroeg voor de ideeën van de Franse socialisten, met name Louis Blanc. De belangstelling voor sociale kwesties had zich in *De Gids* tot dan toe beperkt tot korte, technische besprekingen van brochures over armoedebestrijding en het voor en tegen van bedeling, werkinrichtingen en emigratie. In 1844 was enige aandacht geschonken aan een brochure over de utopist Fourier.⁶⁷ Men verwachtte oplossingen enkel van zedelijke opvoeding van de armen en het scheppen van meer werk; dit laatste zou bereikt worden als de nijverheid werd vrijgelaten. Ook Potgieter ondersteunde deze mening, door zijn vertaling van Thomas Hood's maatschappijkritische gedichten 'Eerlijke Armoede's Klage en Kreet' (1845). Zulke literatuur, meende hij, zou directe invloed kunnen uitoefenen.⁶⁸

De Clercq zag dat de armoede in Nederland een andere oorzaak had dan die in het meer geïndustrialiseerde buitenland. In Nederland was het 'pauperisme' niet het bijproduct van een ongebonden 'laissez faire' maar inderdaad van economische stilstand, veroorzaakt door een gebrek aan vrijheid in handel en nijverheid. Dat nam niet weg, waarschuwde De Clercq, dat in het algemeen een volledig liberalisme in een industriële samenleving leidde tot grote sociale ongelijkheid, die niet alleen gevaarlijk was maar ook onmenselijk en afzichtelijk, in strijd met christelijke beginselen en met de historische tendens naar burgerlijke en politieke gelijkheid en uitbreiding van beschaving. De Clercq verklaarde dat hij zelf geen socialist was en ook weinig realiteitszin vond in de utopische stelsels van Saint-Simon, Fourier, Owen, maar het leek hem zinvol om onpartijdig studie te maken van descherpzinnige maatschappijkritiek en de meer bruikbare voorstellen van een socialist als Blanc. Zijn belangstelling, hoe ernstig bedoeld ook, was academisch. Maar De Clercq overwoog als eerste in burgerlijk-liberale kring een veel meer sociaal-democratisch dan economisch-liberaal ideaal.

Naast De Clercq trad vanaf 1846 een andere jonge liberale publicist op in *De Gids*: de achtentwintigjarige mr. Simon Vissering, eveneens leerling van Thorbecke te Leiden, daarna advocaat zonder praktijk in Amsterdam, lid van de Amstelsociëteit, medewerker aan het *Handelsblad* en in 1847 hoofdredacteur van de *Amsterdamsche Courant*, die hij van een officieel stadsorgaan tot een

zelfstandig blad probeerde te hervormen. Vissering was, meer dan De Clercq, een orthodoxe liberaal die zijn uitingen van bevolgen idealisme soms afwisselde met een pragmatische, zo nuchter en bezadigd, dat het irritatie wakte bij Potgieter, voor wie *De Gids* toch allereerst een bolwerk van idealisme moest zijn.⁶⁹ In jaargang 1846 maakte Vissering van zijn recensie van twee politiek-historische studies⁷⁰ een uitbundig liberaal manifest, een opgewekt pleidooi voor liberale hervorming en grondwetsherziening. Zowel deze recensie als de besproken werken getuigden exemplarisch van de typische liberale retoriek van deze jaren en de geschiedfilosofische overtuiging die aan het liberale vertrouwen ten grondslag lag.

Het was het geloof in een historische wet van vooruitgang en vervolmaking, in een leiding van de geschiedenis door een immanente voorzienigheid. Gestage hervorming, maar geleidelijk en naar specifiek nationale beginselen was de plicht van de nationale staten en deze voortdurende ontwikkeling mocht en kon niet worden gestremd – langdurige en geforceerde stremming leidde slechts tot revolutie – maar moest ook niet vooruitlopen op de algemene volksbehoefte. De beste staatsinrichting, betoogde Vissering in 1847,⁷¹ was niet de theoretisch ideale maar die welke aansloot bij de ontwikkelingsgraad en de behoeften van ‘de natie’ – waarmee gewoonlijk de verlichte burgerklasse bedoeld werd. Met behulp van dit historische ontwikkelings-denken meenden de liberalen in antwoord op de conservatieve kritiek te kunnen verzekeren dat hun hervormingswensen niet berustten op ijle theorie of een ‘stelsel’ van ‘afgetrokken regels’, maar de consequentie waren van de geschiedenis zelf, die vooruitgang en ontwikkeling eiste. Meenden de conservatieven dat alle instellingen moesten wortelen in nationale tradities of omstandigheden? De liberale auteurs buiten en in *De Gids* – Bakhuizen van den Brink, Thorbecke, Fortuijn, De Clercq, Vissering – onderschreven deze eis: hervorming was aanpassing van de *algemene* historische tendens aan de nationale aard, situatie en traditie. Thans was in Nederland, zo werd in *De Gids* telkens weer terloops of met nadruk betoogd, de volwassenheid van de burgerij bereikt, de wil tot vrije uitdrukking en tot politieke medeverantwoordelijkheid. De regering kon dus niet blijven aarzelen gehoor te geven aan de ‘gerechtvaardigde eisen’ van ‘het beste deel der natie’.

De liberale retoriek en het gebruik van de geschiedenis als argument berustten op een metaforiek waarin de *natuur* beeld en norm vormde. De natie en de geschiedenis zelf werden voortdurend beschouwd als waren het natuurlijke organismen. Ook was tegen de geschiedenis evenmin beroep mogelijk als tegen de natuur: een echt ‘wijsgerige geschiedvorsching’ gaf volgens De Clercq inzicht in de progressieve bedoeling van de geschiedenis; afkeuring van vernieuwingen die hiervan het gevolg waren, was even zinloos als ‘eene beoordeeling van de wetten der natuur, naar het genoegen dat hunne werking ons verschaft, of het leed dat zij ons berokkent’.⁷² De wijsbegeerte, kunst, economie en staatsleer van de achttiende eeuw heetten steevast ‘kunstmatig’; de negentiende eeuw daarentegen richtte zich geheel naar natuur en werkelijkheid. De liberale economische leer zou ‘het kunstmatige

gebouw' van de door de staat beschermde en gecontroleerde nijverheid doen wijken voor een 'geheel natuurlijke aanleg', aldus D.A. Portielje.⁷³ Economische 'bronnen' waren in Nederland door het regelend overheidsoptreden 'verstopt geraakt' of 'opgedroogd' en konden slechts weer 'mildelijk vloeien' als het kunstmatig ingrijpen plaats maakte voor 'natuurlijke' zelfregulering. Gematigde hervorming en vooruitgang was een 'stroom' die maar beter niet door 'hinderpalen' gestremd moest worden; integendeel deden regeringen er verstandig aan tijdig 'de bedding te effenen'.⁷⁴ Maar ontwikkelingen moesten niet worden overhaast: 'de bloem', schreef De Clercq ergens, moet niet 'uit de knop' gerukt worden voor het natuurlijke moment van rijpheid en bloei bereikt is. Ook Thorbecke en Vissering gebruikten dit beeld.⁷⁵ Het zou onjuist zijn deze uitgebreide natuurmetaforiek, met zijn tegenstellingen tussen kunstmatig en natuurlijk, ziekelijk en gezond, kwijnend en bloeiend, met zijn beelden van verdroging, ontwikkeling, rijping, wasdom, vrucht, bloei, zaad en oogst, stroming en stremming, bron en rivier, louter te beschouwen als 'stijlbloempje'. Eerder is het omgekeerd: deze normerende beeldspraak *bepaalde* in hoge mate het patroon van het denken over geschiedenis, staat, maatschappij en economie⁷⁶ en legitimeerde de liberale wensen.

Politiek, maatschappij en economie besloegen in jaargang 1848 een zeer grote plaats. Dat had niet alleen te maken met de politieke gebeurtenissen maar kwam ook door een verandering in de opzet van *De Gids* die door redacteur-secretaris De Clercq in mei 1847 was voorgesteld en door uitgever, redactie en medewerkers, zij het schoorvoetend, aangenomen. Conform dit plan verscheen *De Gids* vanaf januari 1848 niet meer als recenserend tijdschrift met toegevoegd mengelwerk. Hij bevatte nu maandelijks zelfstandige opstellen, niet meer bij gelegenheid van nieuw verschenen boeken geschreven maar naar aanleiding van actuele verschijnselen en gebeurtenissen op wetenschappelijk, letterkundig, maatschappelijk en politiek gebied. De Clercq meende dat het blad, als dergelijke tijdschriften in Frankrijk, Engeland en Duitsland, brede overzichten moest bieden van ontwikkelingen op de verschillende terreinen. Zo werd in januari 1848 een maandelijks overzicht van de binnen- en buitenlandse politiek begonnen. Het werd geschreven door een nieuwe redacteur, de aimabele, rustige Amsterdamse liberaal J. Heemskerk Bzn., die met onder anderen De Clercq, Vissering en Heije deel uitmaakte van een gezelschap dat wekelijks over de grote vragen van de dag discussieerde.⁷⁷ Toen dus vanaf februari en maart in buiten- en binnenland grote gebeurtenissen gingen plaatsvinden, was de opzet van *De Gids* veel meer dan voorheen geschikt om er ruim aandacht aan te geven.

Het besluit tot grondwetsherziening in Nederland werd met instemming maar vrij kalm, bijna terloops, begroet. Men stelde het beleefd voor als het geschenk van een welwillend en ridderlijk vorst maar aanvaardde deze weldaad toch eigenlijk vooral als een reeds te lang uitgestelde betaling. Ook werd een in liberale zin hervormde grondwet op zichzelf niet als triomf en doel beschouwd. Al in voorafgaande jaren was steeds beklemtoond dat een liberale grondwet 'alléén de kwijning niet zal wegnemen, waaraan het vaderland

lijdt'. Zij was belangrijk als eerste voorwaarde voor een nieuw 'herzenuwd volksbestaan':⁷⁸ herlevende burgerzin, politiek leven, economische ontplooiing, een maatschappelijk leven bevrijd uit gedateerde beklemmende instituties.

De discussie in en buiten *De Gids* spitste zich direct toe op het voor en tegen van rechtstreekse verkiezingen en het gewicht van de volksvertegenwoordiging in het constitutionele stelsel. Vergroting van de invloed van de burgerij door rechtstreekse verkiezingen gebonden aan een census, voorgesteld in het door Thorbecke vervaardigde grondwetsontwerp en in de liberale pers al sinds 1845 bepleit, maar door conservatieven en gematigd-liberalen verworpen als een liberaal dogma met een gevaarlijke democratische strekking, werd door De Clercq in twee artikelen verdedigd.⁷⁹ Hij beschouwde het democratisch beginsel zelfs als 'het feit bij uitstekendheid der nieuwere geschiedenis', maar de verwerkelijking ervan moest zorgvuldig gecontroleerd worden en 'naar de bestaande maatschappelijke toestand getemperd en aangepast'. De staatsmacht wenste hij gedeeld door de vorst en een vertegenwoordiging die rechtstreeks werd gekozen door de mannelijke, volwassen, gezeten – en daarom verantwoordelijke – burgerij. 'Laat de bezadigdste natie van Europa zich toch niet bevreesd maken voor een gewaande bandeloosheid, die haar plotseling bevangen zoude, zoo men haar veroorlooft hare eigen vertegenwoordigers te kiezen', wierp De Clercq bezorgde conservatieven en terugkrabbelende liberalen tegen.⁸⁰

In twee lange *Gids*-artikelen werd uiteengezet welke hervormingen in het economisch stelsel, vooral de belastingen, en het koloniaal beleid moesten volgen op de grondwetsherziening. Het bestaande geheel van belastingen werd vernietigend getypeerd als een samenraapsel van vindingen 'die iemand op een' gelukkigen morgen invallen als een aardig middel, om zich uit eene dringende verlegenheid te redden'.⁸¹ Evenals de oude grondwet leek het belastingstelsel er meer op gericht initiatief, ondernemingszin, vernieuwing te belemmeren en wantrouwen tussen burger en staat te kweken dan nijverheid, vrijheid van verkeer en gedachten en burgerzin te bevorderen. P.J. Veth, theoloog, kenner van de Semitische en Indische talen, redacteur sinds 1844, poogde door een kordaat en kritisch artikel nog invloed uit te oefenen op de voorstellen betreffende het bestuur van de Indische kolonie. Hij weerlegde de argumenten die werden aangevoerd tegen een vrije drukpers in de kolonie en betoogde juist de noodzaak van een wettelijk geregelde, onafhankelijke, indien nodig kritische pers, ter beëindiging van de 'vele misbruiken, die in het Indisch bestuur heerschen' en ter voorlichting van de volksvertegenwoordiging van 'een land, hetwelk alleen aan zijne koloniën den rang verschuldigd is, dien het nog onder de volken inneemt'.⁸²

Het liberalisme in *De Gids* was politiek en concreet geworden, maar het idealistische streven naar een mentaliteitsverbetering via de literatuur werd door Potgieter gehandhaafd, zoals blijkt uit zijn opstel 'Hollandsche Politieke Poëzij' (juni 1848), een confrontatie met Da Costa's epische gedicht *1648 en 1848*. De edele christelijke overtuiging die in al Da Costa's werk transcendent

gericht was, wenste Potgieter in praktische ethiek vertaald en maatschappelijk toegepast te zien. Anders dan de dichter van het Réveil schreef de leider van *De Gids* het verschil tussen '1648' en '1848' niet toe aan verval van het ware geloof, maar van mentaliteit. De taak van de literatuur was dan ook: satirische hekeling van eigentijdse tekortkomingen, veraanschouwlijking van maatschappelijke misstanden, versterking van de nationale geest en waarden 'door teekeningen van onzen eigen volkstoestand, door grepen uit ons inheemsch lief en leed'.⁸³

De welwillende belangstelling die De Clercq in vorige jaargangen had getoond voor de Franse socialistische voorstellen maakte in *De Gids* plaats voor een dogmatischer liberalisme. W.R. Boer, de secretaris van de Utrechtse liberale Rijsociëteit, mocht van leer trekken tegen zowel de socialistische theorie als het Parijse experiment van Louis Blanc sinds de februari-omwenteling. Het vrije stelsel was het enig 'natuurlijke' en zou ook zijn eventuele ongewenste bijwerkingen op den duur zelf corrigeren.⁸⁴ Eerder al was de liberale wijsheid tegenover de socialistische dwalingen gesteld door Vissering, die echter wel het conservatieve Amsterdamse stadsbestuur trotseerde door in zijn *Amsterdamsche Courant* verklarende stukken over het socialisme op te nemen.⁸⁵

Ook de bestaande reserve jegens de democratie – als 'volksbewind' onver enigbaar geacht met de constitutionele monarchie – werd maandelijks versterkt door de gebeurtenissen in Parijs, Berlijn, Frankfort, Wenen. Heemskerks zakelijke en ernstige commentaar had niets van het zelfgenoegzame geschimp op het ordeloos buitenland in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1848,⁸⁶ maar hij sympathiseerde duidelijk niet met democratische, republikeinse en socialistische bewegingen. Het Italiaanse eenheidsstreven onder vond meer instemming dan de Hongaarse afscheidingspogingen, de soevereine afwijzing van de chartistenbeweging door de Engelse regering oogstte lof, het Frankforter Parlement werd als illegaal en onbetrouwbaar afgewezen, het hardhandige militaire herstel van de orde in Parijs en Wenen in de tweede helft van het jaar betreurd maar noodzakelijk geacht. Juist de 'revolutionnaire woelingen' waren 'de ergste vijanden der ware vrijheid' en van verstandige hervormingen in constitutionele zin en naar nationale beginselen.⁸⁷

Toen De Clercq in maart 1847 een nieuwe opzet van *De Gids* ontwierp, stond hem voor ogen dat het blad een orgaan zou worden voor een in hoofdzaak eensgezinde kring van auteurs. Het moest 'eenheid van geest en streven' tonen.⁸⁸ Dat die geest de liberale zou zijn, behoefde geen betoog. Toch was zo'n tijdschriftideaal juist in liberale kring zeker niet vanzelfsprekend. Thorbecke en Bakhuizen van den Brink bijvoorbeeld meenden dat het tijdschrift slechts een forum moest vormen, open voor auteurs van allerlei richting die onder eigen naam en verantwoordelijkheid hun oordeel gaven. Niet orthodoxie maar receptiviteit, 'vrijheid van meening, vrijheid van vorm' en 'erkenning voor elke wetenschappelijk [...] verdedigde meening' was volgens Bakhuizen het uitgangspunt en de verdienste van *De Gids* geweest.⁸⁹

Waarschijnlijk beschouwden veel liberalen tijdschriften meer als forum dan als orgaan: zij droegen hun overtuigingen zelden uit in een enkel blad, maar werkten als auteur of zelfs als redacteur mee aan diverse bladen.

De Clercq en Vissering wensten voor *De Gids* ook vooral een zekere homogeniteit in het staatkundige, zoals die al sinds 1845 in praktijk bestond; in het wetenschappelijke en levensbeschouwelijke bepleitten zij, als Bakhuizen, ruimte voor vrije discussie en 'de wetenschappelijke verdediging van alle, ook van de meest afwijkende stelsels', zoals bleek in 1847 en 1848, toen redactionele onenigheid ontstond over enkele radicale theologische inzendingen.⁹⁰ Zij vonden tegenover zich Potgieter, Veth en Van Geuns, die eventuele verschillen in politieke inzichten wensten te respecteren, maar binnen *De Gids* wel een duidelijke levensbeschouwelijke eensgezindheid eisten, blijkend uit eerbied voor de christelijke leer en gericht op behoud van de christelijke geest in de maatschappij. Zeker op theologisch gebied mocht *De Gids* niet 'een repertorium [zijn] van alle meningen die met eenige bekwaamheid verdedigd worden', aldus Veth. Zelfs niet als een auteur door ondertekening de verantwoordelijkheid droeg voor zijn overtuigingen: zo kon 'De Gids wel een vuilnisbak worden mits ieder by his spitting zijn naam zette', reageerde Potgieter scherp op De Clerqs verdediging van een inzending waarin de persoonlijke onsterfelijkheid geloofend werd. Om dezelfde reden was Potgieter ook in 1843 al in conflict geraakt met Bakhuizen van den Brink. Juist Potgieter wenste homogeniteit, niet in specifieke meningen over politiek of theologie, maar in levensbeschouwing en instelling van de medewerkers en in gedachte, gehalte en vorm van de *Gids*-bijdragen.

De Gids bevatte in zijn eerste tien jaren weinig wijsbegeerte, in overeenstemming met de geringe activiteit op dit gebied in Nederland. Wel waren er, eveneens in overeenstemming met het aanbod, veel beoordelingen van bijbelstudies, publicaties over de christelijke leer, dogmatiek en moraal, en prekenbundels. Tot zijn vertrek in oktober 1843 bepaalde de theoloog Bakhuizen van de Brink de koers op dit terrein. In de eerste jaren droeg hij zelf tenminste zes recensies bij en hij betrok Amsterdamse en Leidse studievrienden bij dit werk. Een christelijke geest heerste in het tijdschrift en algemeen werd de Hervorming beschouwd als een hoofdmoment in de ontwikkeling van de mensheid, maar *De Gids* was noch leerstellig noch confessioneel. Hij getuigde niet en verbond zich niet aan een kerkelijke richting of geloofsleer. Liberaal zijn betekende nog vooral neutraal zijn, zich niet inlaten met kerkelijke of theologische discussies, het gebied van persoonlijke overtuigingen respecteren. In de eerste jaren bood *De Gids* dan ook bij voorkeur technische, neutrale besprekingen van degelijke, niet-speculatieve theologische studies uit de filologisch-kritische school, meestal gewijd aan de interpretatie van Nieuwtestamentische passages of latere christelijke teksten.

Toch kon *De Gids* gelden als enigszins vrijzinnig – wat toentertijd niet per se een verdienste werd gerekend – bijvoorbeeld door de verdediging van Fr. Schleiermacher (1768-1834) tegen de beschuldiging van 'rationalisme', in de eerste jaargang.⁹¹ Nog in 1835 en 1836 oordeelde het belangrijkste theolo-

gische tijdschrift, de *Godgeleerde Bijdragen*, dat aandacht voor diens ideeën zonder toevoeging van 'teregtwijzende aantekeningen' weinig gepast was.⁹² Bakhuizen van den Brinks verdediging was nogal voorzichtig, maar hij vroeg van Nederlandse theologen wel een wat ruimere blik. Rond 1840 werd in meer dan een recensie door Bakhuizen en anderen aangewezen dat het daaraan ontbrak. Evenmin als het beschaafde publiek had de wetenschappelijke theologie in Nederland zich op de hoogte gehouden van de belangrijkste ontwikkelingen in de vooral Duitse wijsbegeerte. Ook op het gebied van de godgeleerdheid, aldus Bakhuizen, moest 'de *Gids* zijn leus laten hooren: voorwaarts!'⁹³ De uitdaging die de Duitse idealistische en speculatieve filosofie vormde voor de traditionele theologie in al haar onderdelen mocht de Nederlandse wetenschap niet langer 'uit de hoogte [. . .] verwerpen of met medelijdend schouderophalen voorbij [. . .] gaan'; zij moest daarin aanleiding vinden 'tot vernieuwd en grondig onderzoek'.⁹⁴ Het door de Utrechtse wijsgeer Ph.W. van Heusde en diens vele volgelingen als waarlijk Hollandse filosofie aangeprezen mengsel van christelijk platonisme en gezond verstand vond in *De Gids* geen bijval. De populariteit ervan werd eerder beschouwd als teken en reden van de filosofische achterlijkheid van Nederland.

De consequenties van de Duitse filosofie, van Kant en Fichte tot Hegel en diens radicale leerlingen, voor de grondslagen van het christelijk geloof of de interpretatie van Jezus en de evangeliieverhalen werden in Nederland bij voorkeur genegeerd. Het meest geruchtmakende boek van de jaren 1830, *Das Leben Jesu* (1835) van de Tübinger theoloog D.F. Strauss, waarin de evangeliieverhalen niet als gewijde maar als historische getuigenissen werden onderzocht en als mythische verbeelding rond een waarschijnlijk historische figuur Jezus werden geïnterpreteerd, wekte onder Duitse theologen heftige discussie en afschuw, in Nederland slechts het laatste.⁹⁵ Al toonden Bakhuizen van den Brink en andere jonge theologen zich goed op de hoogte van de Duitse discussie, rond 1840 werd ook in *De Gids* alleen nog maar gewaarschuwd dat men de nieuwe theologische inzichten niet kon negeren; besproken werden die inzichten er niet. Evenmin werd een oordeel gegeven over de resultaten van die speculatieve theologie en de historisch-kritische methode. In 1839 vermoedde een recensent dat er in eigen land nog maar weinigen waren 'bij wie twijfelingen omtrent de waarheid en Goddelijkheid des Christendoms levendig zijn'.⁹⁶ De opzienbarende Franeker oratie⁹⁷ van J.H. Scholten (1840), waarin Christus niet als goddelijk wezen maar als ideaal der mensheid werd voorgesteld en die geldt als het begin van de zogeheten moderne theologie in Nederland, bleef in *De Gids* onbesproken.

Pas in 1843 werd het actuele theologische debat niet alleen gesignaleerd maar ook daadwerkelijk gevoerd. Bakhuizen van den Brink beschouwde zichzelf als een wetenschappelijke, niet als een kerkelijke theoloog.⁹⁸ Hij stelde primair belang in het intellectuele avontuur, niet in eventuele consequenties van het nieuwe voor kerk en geloof. Najaar 1842 vroeg hij de bevriende jonge theoloog J. van Vloten, die net zijn studie in Leiden afsloot en zichzelf de nieuwe Duitse theologie had eigen gemaakt, een bespreking te geven van *Het*

Leven van Jezus, critisch verdedigd tegen Dr. D.F. Strauss (1840), door de Groningse hoogleraar De Greuve.⁹⁹ Van Vloten nam de gelegenheid te baat om de ideeën van de gesmade 'ketter' Strauss uiteen te zetten en te verdedigen. Hij koos partij, maar enkel door, in overeenstemming met de bedoeling van *De Gids*, een onbevooroordeelde bespreking te geven van de hoofdpunten van het actuele theologische debat over de speculatieve en historisch-kritische methode van evangelie-onderzoek. Het ging om het recht van de wetenschap ook de bronnen van het christelijk geloof als tijdgebonden teksten te beschouwen en ze te onderwerpen aan een onderzoek dat niet meer enkel verheldering en verdieping van ontwijfelbare geloofswaarheden beoogde maar vaststelling van wat er resteerde na verwijdering van alle tijdgebonden geloofsvoorstellingen. Van Vloten betoogde dat na Strauss de toekomst van het bijbelonderzoek aan historici, niet meer aan theologen zou zijn en dat de bijbelse wonderverhalen en Jezus' verrijzenis niet als bovennatuurlijke realiteiten maar als vrome verbeeldingen en verwachtingen geïnterpreteerd moesten worden. Inhoudelijk liep deze recensie vooruit op een discussie die in Nederland pas na 1845 zou losbarsten; voor het overige kwam zij overeen met wat in *De Gids* gebruikelijk was, al was de stijl niet fraai en permitteerde Van Vloten zich enkele hatelijkheden aan het adres van De Greuve en van hen die aan het traditionele geloof hechtten.

Van Vloten zelf heeft later gesuggereerd¹⁰⁰ dat de moeilijkheden die zich in mei en juni 1843 hebben voorgedaan tussen Bakhuizen van den Brink enerzijds en de collega's Potgieter, Pol, Van Geuns en Van Hasselt anderzijds, wellicht in verband stonden met deze recensie. Feit is dat er in mei 1843 iets is voorgevallen dat voor Bakhuizen een verdere samenwerking met de overige redacteurs onmogelijk maakte.¹⁰¹ Hij kondigde aan met ingang van 1844 te vertrekken, maar tot die tijd geen afstand te doen van zijn rechten als redacteur. Daarop besloten de andere redacteurs terug te treden: op 10 juni lieten zij hem het tijdschrift. Bakhuizen redigeerde *De Gids* alleen, tot hij in oktober, met twee ton schulden beladen, het land moest ontvluchten. De lange recensie van Van Vloten werd juist afgedrukt in de maanden augustus, september, oktober en november. Toen Bakhuizen vertrok, namen Potgieter en de anderen direct het blad over. Het was duidelijk dat zij Van Vlotens bijdrage niet voor hun verantwoording wilden nemen: hij kreeg de keuze de laatste aflevering persoonlijk te ondertekenen of een noot te dulden waarin de redactie zich van het stuk distantieerde. Het is dus heel wel mogelijk dat een aanvankelijke afwijzing van Van Vlotens inzending voor Bakhuizen duidelijk maakte dat zijn ideaal van *De Gids* als een wetenschappelijke vrijplaats niet gedeeld werd, althans niet waar het geloofszaken betrof. In de maanden na zijn vertrek spraken Bakhuizen en Geel herhaaldelijk hun zorg uit dat *De Gids* in 'eene minder wetenschappelijke, eene meer piëtistische rigting' zou gaan.¹⁰² Dit vermoeden vond steun in het feit dat de plaats van Bakhuizen werd ingenomen door de deftige Amsterdamse predikant Bernard ter Haar, die in 1842 een groot gedicht geschreven had tegen Strauss, de 'held des ongeloofs'.¹⁰³

Dat een principieel meningsverschil over de liberaliteit van *De Gids* de reden

was van de breuk in de leiding is door de andere redacteuren niet bevestigd. Er schijnen persoonlijke bezwaren tegen Bakhuizen van den Brink te zijn geweest, wellicht tegen zijn levenswijze die hemzelf en zijn schuldeisers ruïneerde.¹⁰⁴ Afgezien van Van Vloten's recensie en tijdelijk wat meer verhandelingen in het mengelwerk verschilden de *Gids*-afleveringen in Bakhuizen's maanden ook niet wezenlijk van die in de perioden daarvoor en daarna. Van Vloten trad in 1844 al weer op met een recensie waarin hij de 'socratische' school van Ph.W. van Heusde, de Groninger richting en de 'belijders der christelijke godsdienst' geen stekeligheden spaarde.¹⁰⁵ Vanaf 1845 werd *De Gids* zelfs betrokken in het heftige debat van de jonge generatie Nederlandse filosofen en theologen – C.W. Opzoomer, J.H. Scholten, J.J. van Oosterzee, J.I. Doedes – over de manier waarop in antwoord op de fundamentele Duitse kritiek de waarheid van het christendom zou moeten worden bewezen. De verdediging die Van Oosterzee gaf in de nieuwe *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* (vanaf 1845): het christelijke geloof is waar en goddelijk omdat het alle vragen en zorgen des levens het meest bevredigend beantwoordt, werd door Opzoomer in *De Gids* weggevaagd.¹⁰⁶ In volledige tegenspraak met de gangbare theologie betoogde hij dat het christendom enkel een historische fase was in de godsdienstige ontwikkeling van de mens; dat het goddelijke en menselijke tot een en dezelfde werkelijkheid behoorden; en dat enkel en alleen de wetenschap en wijsbegeerte een onomstotelijk bewijs en begrip van God konden leveren. Hij vond dit bewijs in het 'pantheïsme' van de Duitse filosoof K.C.F. Krause (1781-1832): 'God' vormt het geheel van de werkelijkheid maar is er tegelijk het wezen en de 'grond' van. Krause's formele, wijsgerige Godsbegrip werd ook in *De Gids* van 1846 verdedigd, nu door D. Burger Jr.¹⁰⁷

Opzoomer nam met zijn wijsgerig, niet meer christelijk Godsbegrip en zijn monisme en rationalisme, die geen plaats lieten aan openbaring en wonderen, de meest geavanceerde positie in. Het publiek en de theologische vakbladen beschouwden hem als een ongelovige. Ook Potgieter was met deze ontwikkeling niet ingenomen. In juni 1845 klaagde hij bij Bakhuizen – met wie het contact juist weer hersteld was – dat het *De Gids* ontbrak aan een goede theoloog die tenminste respect of warmte bezat. Opzoomer, Van Vloten, zelfs collega-redacteur Veth noemde hij 'afbrekers, die afbrekende froisseren, dewijl zij of hun stijl niet in hunne magt hebben, of inderdaad niets gelooven, of ten minste vreemd zijn aan gemoed'.¹⁰⁸ Bakhuizen deelde Potgieters zorg niet, maar adviseerde juist: 'Zet de blaauwe deur wagenwijd open voor die afbrekers; zij voeren eene ontkenning aan, die eenmaal komen moet.'¹⁰⁹ Maar ook hij stoorde zich aan het 'volslagen gebrek aan humaniteit' van critici als Opzoomer – en Thorbecke. Hetzelfde verwijt overigens was *De Gids* altijd al gemaakt door anderen. In 1846 en 1847 was er sprake van dat Bakhuizen van den Brink, door de redactie uitgenodigd, stelling zou nemen in het debat. Het is er echter niet van gekomen, mede omdat hij niet, door een optreden tegen Opzoomer, de schijn wilde wekken te sympathiseren met de traditionalisten.¹¹⁰

Wel gaf de remonstrantse predikant A. des Amorie van der Hoeven op

verzoek van de redactie een beoordeling¹¹¹ – die vrij mild uitviel maar de tekortkomingen duidelijk aanwees – van de Groninger richting. Deze vormde echter op dat moment al niet meer de theologische voorhoede. Opzoomer trad niet meer op in *De Gids*; wel leverde juist J.I. Doedes, de conservatief onder de modernen, enkele besprekingen. In augustus 1847 bevatte *De Gids* twee recensies van Da Costa's boek over Paulus, omdat de redactie niet had willen kiezen tussen de inzending van de theoloog Von Baumhauer, die met Da Costa meende dat de bijbel een goddelijk werkstuk was en dat elk Schrift-onderzoek niet anders dan apologetisch kon zijn, en een beoordeling door Van Vloten, waarin Da Costa's bedoeling en methode juist verworpen werden en de bijbelkritiek van de Tübinger school verdedigd werd. Grote verdeeldheid van de redactie manifesteerde zich¹¹² in de laatste maanden van 1847 en de eerste van 1848 naar aanleiding van nieuwe inzendingen waarin Van Vloten de persoonlijke onsterfelijkheid ontkende en Opzoomer wederom voor de persoonlijke, willende God van het christendom zijn met de werkelijkheid samenvallende God in de plaats stelde, die niet door geloven maar door denken en onderzoeken gevonden wordt. De Clercq en de arts G. Voorhelm Schneevoegt, een beminnelijke epicurist, hadden tegen een verdediging van zulke ideeën geen bezwaar. Vissering deelde de ideeën niet, maar wilde voor alles liberaal zijn. Potgieter, Veth, Van Geuns en Heemskerk waren beslist afkering van dit 'troosteloos pantheïsme' en vermeende materialisme en wensten aan de verbreiding ervan niet verder mee te werken. Een secundair argument was dat Van Vloten, Opzoomer en de inzender van een artikel over het positivisme van Comte op een onnodig kwetsende toon oordeelden over 'hetgeen 99/100ste [hunner] natuurgenoeten heilig is', aldus Potgieter. Hij had een hekel aan debat en spitsvondigheden op theologisch gebied. Het christendom was voor hem vooral een geest, een instelling, een levenspraktijk, en hij hechtte aan het behoud daarvan. Het was de grondslag van recht, plicht, zedelijkheid, de hele maatschappij, en hij waarschuwde De Clercq en Schneevoegt dat *De Gids* aan de verlevendiging, niet aan de afbraak van het christendom moest bijdragen.

Met Van Vloten werd gebroken in april 1848. Opzoomer kreeg in mei te horen 'dat ons tijdschrift zich tot lezers wendt, en uit een kring van medewerkers uitgaat, op welker meerderheid ontwijfelbaar een zoo heftige en meedoogenlooze strijd, als door U tegen de Christelijke Godsídee gevoerd wordt, een stuitenden indruk moet maken'.¹¹³

Zo was voorlopig bepaald waar *De Gids* voor stond: nationale zin en idealiserend realisme in de literatuur, liberalisme in politiek en economie, en wetenschap die tenminste het christelijk geloof niet schond.

Noten

- 1 W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, red. C. Honigh (6 dln., Groningen 1894, oorspr. 1868-72) VI, p. 171.
- 2 L.G.J. Verberne, *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850* (2 dln., Utrecht/Antwerpen 1958) I, pp. 82-84; Garrit Stuijveling, *Een eeuw Nederlandse letteren* (Amsterdam 1981), pp. 42-48; J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830* (5 dln., Amsterdam 1873-1882) II, p. 429 en III, p. 27.
- 3 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1976), pp. 132-133.
- 4 C.P.E. Robidé van der Aa noch uitgever Beijerinck lijken op het programma invloed te hebben gehad. Bakhuijzen van den Brink was naast Potgieter voor de redactie uitgenodigd, maar beperkte zich tot medewerking, omdat de uitgever hem niet beviel. Zie J.H. Groenewegen, *Everhardus Johannes Potgieter* (Haarlem 1894), pp. 119-120 en 126.
- 5 Afgedrukt in *De Gids* 50 (1886) IV, pp. 585-590.
- 6 M. Schneider en J. Hemels, *De Nederlandse Krant 1618-1978. Van 'nieuwstijdinghe' tot dagblad* (Baarn 1979), pp. 150-151.
- 7 De Bosch Kemper, *Nederland na 1830* IV, p. 59.
- 8 Deze eigenaardige gedachte, dat Nederland in de zeventiende eeuw z'n bestemming meer nabij was dan in de negentiende, bij Bakhuijzen van den Brink, in het slot van zijn Brederode-recensie: *De Gids* 9 (1845) B., p. 557.
- 9 Zie E.H. Kossmann, 'Is het Nederlandse volk door de scheiding van 1830 "wakker geschud"?', in idem, *Politieke theorie en Geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987), pp. 364-372.
- 10 *De Gids* 3 (1839) B., p. 383.
- 11 *De Gids* 1 (1837) B., p. 409.
- 12 Zie de invloed van Potgieters kritiek op de ontwikkeling van A.L.G. Toussaints schrijverschap: H. Reeser, 'Late Verlichting - Liberalisme of Romantiek?', *De Negentiende Eeuw* 10 (1986), pp. 47-65. Nog Quack en de jonge redacteuren in de jaren 1860 ondergingen Potgieters mentale druk: H.P.G. Quack, *Herinneringen* (Amsterdam 1915), pp. 85-89.
- 13 P.H. Helvetius van den Bergh aan E.J. Potgieter, 15 maart 1841, in: G. van Rijn, voortgezet door J.J. Deetman, *Nicolaas Beets* (3 dln., Rotterdam 1910-) I, p. 383. Opnieuw in een volgende brief, 28 april 1841, *Ibidem* I, p. 385. Ook Beets kritiseerde de 'idéés-fixes' van *De Gids* in een brief aan Potgieter, 6 december 1837, *Ibidem* I, p. 267.
- 14 Margaretha H. Schenkeveld, 'Vormen van realisme', in: W. van den Berg en Peter van Zonneveld red., *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen* (Utrecht 1986), pp. 228-230. Exemplarisch is Potgieters 'Kopieerlust'-recensie, *De Gids* 5 (1841) B., pp. 442-460, 501-522, 577-594.
- 15 De indeling is gebaseerd op M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland 1840-1851* (Leiden 1967), pp. 58-67 en P.R.D. Stokvis, 'Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1978), pp. 70-80. Stokvis' sociale stratificatie is uitgebreid beredeneerd maar uiteindelijk minder overzichtelijk dan Robijns' indeling. Natuurlijk ook verschilden de grenzen tussen deze groepen per stad en per streek.
- 16 Het eerste abonnee-cijfer in een brief van uitgever Beijerinck aan Potgieter, 31 januari 1837: Groenewegen, *Potgieter*, p. 130. Het tweede getal in een schrijven van uitgever P.N. van Kampen aan de redactie, 18 mei 1847, in: H.T. Colenbrander, 'Uit het Gidsarchief', *De Gids* 95 (1931) II, p. 391.
- 17 Voor de stand van kennis omtrent de 'leescultuur' in het negentiende-eeuwse Nederland verwijs ik naar de verkennende artikelen van W. van den Berg, B. Luger, Peter van Zonneveld, J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt in Van den Berg en Van Zonneveld red., *Nederlandse literatuur*, pp. 12-103.
- 18 De abonnementsprijs van f 12,- per jaar richtte zich op het 'betere publiek' en was zelfs iets hoger dan van de concurrerende bladen als de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, de *Algemeene Konst- en Letterbode* of het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*. Meer populair bedoelde blaadjes en almanakken kostten circa f 3,- per jaar. Zie A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een*

- geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880 (2 dln., Amsterdam 1886-1887) I, pp. 33-61.
- 19 Twee Gids-omslagen met daarop namen van medewerkers, van de jaargangen 8 (1844) en 9 (1845) bevinden zich in de collectie van de Bibliotheek van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Een 'lijst der presentemplaren' (1845) in het Archief De Gids, Universiteitsbibliotheek Leiden, Ltk 1888 A3.
 - 20 Over deze compromis-theologie, tussen openbaring en rede, vrij verstandelijk, meer in moraal dan in dogmatiek geïnteresseerd, zie K.H. Roessingh, *De Moderne Theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (Groningen 1914), pp. 7-25.
 - 21 *De Gids* 11 (1847) B., p. 425. Recensie van C. Hooijer, *Kerkelijke Wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden*, door 'Mens ingenua Deo grata' [= J.A.M. Mensinga].
 - 22 Uitgever Beijerinck aan Potgieter, 30 december 1836, in: Groenewegen, *Potgieter*, p. 130.
 - 23 I. da Costa aan de Gids-redactie, 7 oktober 1842, in: Groenewegen, *Potgieter*, p. 200.
 - 24 I. da Costa in 1838. Gecit. in Van Rijn, *Beets* I, p. 290. Later matigde Da Costa zijn oordeel over *De Gids* enigszins.
 - 25 Het oordeel is van J. de Bosch Kemper (*Nederland na 1830* III, p. 27), die zelf niet tot de Gids-kring behoorde en doorgaans meer waarderend dan instemmend tegenover het tijdschrift stond. In feite ging het blad wel degelijk uit van een vrij kleine kring: Amsterdamse kennissen van Potgieter en Bakhuizen van den Brink, de meesten in de jaren 1830 opgeleid aan de theologische en juridische faculteiten te Leiden.
 - 26 Bakhuizen van den Brink aan H.C. Millies, 28 januari 1838, in: Groenewegen, *Potgieter*, p. 135.
 - 27 Over het politieke debat en de staatsrechtelijke discussie in de periode 1815-1840 is helaas maar weinig gepubliceerd. Een voortreffelijk onderzoek op dit gebied toont echter de recente doctoraalscriptie *Traditie en vernieuwing in het Nederlands politiek vocabulaire, 1814-1833* (RU Groningen 1986) van Pauline J.E. Bieringa. Op deze studie (vooral pp. 7-19, 67-75 en 75-84) en op H. van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Conservatief of liberaal?* (Groningen 1976), vooral pp. 75-92 zijn de volgende mededelingen gebaseerd. Voor het liberalisme, in het algemeen en in deze periode, zie ook Anthony Arblaster, *The Rise and Decline of Western Liberalism*, Oxford/New York 1984; Rudolf Vierhaus, 'Liberalismus' in: O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck red., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1982) III, pp. 741-785; E.H. Kossmann, 'De doctrinairen tijdens de Restauratie', in: idem, *Politieke theorie*, pp. 255-305.
 - 28 J.R. Thorbecke, 'Historische Schetsen', in *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen 1980), p. 356.
 - 29 Redactioneel voorwoord, 1818. Gecit. in Bieringa, *Traditie*, p. 15.
 - 30 J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978), pp. 23-31; Kossmann, *Lage Landen*, p. 129.
 - 31 *Maar wat is het toch voor eene Courant? De Arnheemsche? Opstellen over de Arnheemsche Courant 1830-1850*, door G.A.M. Beekelaar e.a., Arnhem 1981.
 - 32 Voor deze bladen zie Schneider en Hemels, *Nederlandse Krant*, pp. 125-130, 152-160, 290.
 - 33 Zie voor de volgende inleding Robijns, *Radicalen*, pp. 75-77 en De Bosch Kemper, *Nederland na 1830* III, pp. 29-41 en 138.
 - 34 De Bosch Kemper, *Nederland na 1830* III, p. 33.
 - 35 *De Gids* 1 (1837) B., pp. 217-227. J. Ackersdijck rec. *Bijdragen tot de Staatshuishoudkunde en Statistiek*, uitgeg. door mr. G. Wttewaal, eerste deel, 1836.
 - 36 Over C.J. Fortuijn zie Johs. Dyserinck, 'Uit het verleden van de Gids. Mr. C.J. Fortuijn', *De Gids* 74 (1910) IV, pp. 262-279.
 - 37 *De Gids* 2 (1838) B., pp. 303-313. C. [= C.J. Fortuijn] rec. Th.M. Roest van Limburg, *Liberalismus*, Leiden 1837.
 - 38 *De Gids* 3 (1839) B., pp. 418-424 en 463-473. *Grondbeginselen der Staatshuishoudkunde*, uit het Fransch. Met eene voorrede en aanmerkingen van prof. H.W. Tydeman, Leiden 1839. Beoordeeld door . . . E [?].

- 39 *De Gids* 3 (1839) B., pp. 451-452. N. [= C.J. Fortuijn] rec. *Iets over de vroegere Staatsinstellingen en de tegenwoordige Grondwet van Nederland* [door jhr. mr. W.T. Gevers Deynoot], Dordrecht 1839.
- 40 Volgens De Bosch Kemper (*Nederland na 1830* III, Letterk. Aant. 40) waren jonge Amsterdamse liberalen als Fortuijn en D.A. Portielje (ook *Gids*-medewerker) enigszins teleurgesteld over Thorbeckes meer wetenschappelijke dan hervormend bedoelde werk. Zulke teleurstelling blijkt echter niet uit Fortuijns aanprijzende bespreking.
- 41 De Bosch Kemper, *Nederland na 1830* III, L.A. 38 en IV, L.A. 25.
- 42 [J.R. Thorbecke], *Proeve van herziening der Grondwet, volgens de aantekening van Mr. J.R. Thorbecke* (januari 1840). Donker Curtius' *Proeve* was hierop een antwoord.
- 43 *De Gids* 4 (1840) B., pp. 547-559. A. [= Fortuijn] rec. J.G. de Fremery, *Disquisitio inauguralis de vi juris publici patrii antiqui et intermedii in legem de imperio Anni 1815*, Groningen 1840.
- 44 *Ibidem*, p. 547.
- 45 *De Gids* 5 (1841) B., pp. 289-299. Fortuijn plaatste hier tegenover elkaar de 'angstvallige voorzichtigheid' die de les was van J.C. de Jonge, *Redevoering over de Staatskunde hier te lande na den Utrechtschen vrede* (1841) en de 'ontwikkeling en vooruitgang', sprekend uit Thorbeckes *Oratio de Simonis Slingelandtii rempublicam emendandi studio* (1841).
- 46 *De Gids* 6 (1842) B., pp. 588 en 585.
- 47 Het is alsof de verschillende oppositionele periodieken in deze jaren minder oog hadden voor de consensus die hen verbond dan voor de nuances die hen scheidden. Zie bijv. het 'conservatief-liberale', verbeterings- maar niet hervormingsgezinde weekblad *De Tijdgenoot* (1841-1845) van J. de Bosch Kemper, waaraan trouwens ook auteurs uit de kring van *De Gids* meewerkten (Fortuijn, Ackersdijck, Portielje). Over *De Tijdgenoot* zie H. Mulder, *De Wetenschap der Zamenleving van Jeronimo de Bosch Kemper (1808-1876)*, ongepubliceerde doctoraalscriptie, RU Groningen 1986.
- 48 *De Gids* 6 (1842) B., pp. 631-635. Thorbecke rec. Louis Drucker, *De ware beginselen van het Staatscrediet* etc., Amsterdam 1842. Over Thorbeckes medewerking aan en (vrij koele) betrekkingen met *De Gids*, zie E. Verkade, 'Thorbecke, Potgieter en *De Gids*', *De Gids* 111 (1948) IV, pp. 137-161.
- 49 *De Gids* 7 (1843) B., pp. 652-712. Recensie van B. Albarda, *Het heil van den Staat de hoogste wet* etc. (Leeuwarden 1843) en [A. Heemskerk], *Het Crediet alleen kan den Staat behouden* (Amsterdam 1843); door P. [= waarsch. mr. D.A. Portielje].
- 50 *De Gids* 7 (1843) B., pp. 326-333.
- 51 *De Gids* 8 (1844) M., pp. 274-278. Ondertekend met het pseudoniem W.D-s.
- 52 C.H.E. de Wit, 'Thorbecke, staatsman en historicus', in: *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*, p. 44.
- 53 Schneider en Hemels, *Nederlandse Krant*, p. 155 en Th. van Tijn, 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854)', in *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 17 (1963), pp. 181-204 en 293-327; 192.
- 54 Het waren Potgieters bijdragen 'Eerlijke Armoe's Klage en Kreet' (M., pp. 173-180, naar Thomas Hood), 'De Stijlaanders' (M., pp. 218-220), 'Eerzucht. Aan de nagedachtenis van J.H. Grave van Rechteren' (M., pp. 389-392), '“Een wonder is de Nieuwe Beurs!”' (M., pp. 577-578) en het strijddedicht 'Vrijheid en Recht' (M., pp. 358-360, naar Freytag-Lathenau) vertaald door B. [?].
- 55 Over Gerrit de Clercq: J. Heemskerk, 'Levensbericht van Mr. Gerrit de Clercq', in: *Handelingen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1857 (Leiden 1858), pp. 276-317; R.C. Bakhuizen van den Brink, 'Gerrit de Clercq', in: *Studiën en Schetsen* (Den Haag 1876) III, pp. 475-477; H.P.G. Quack, 'Gerrit de Clercq', *De Gids* 50 (1886) IV, pp. 446-484.
- 56 Van Tijn, 'Liberale oppositie', pp. 195-204 en 293-298; Boogman, *Rondom 1848*, pp. 47-48.
- 57 Over mr. W.J.C. van Hasselt: *NNBW* IV, pp. 715-716. Over het conflict schrijft Potgieter aan Bakhuizen van den Brink, 8 juni 1845, in: S. Muller red., *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap (1844-1851)*. Nalezing (Haarlem 1907), pp. 354-355.
- 58 *De Gids* 9 (1845) B., pp. 392-400, rec. van *Staatkundige Brieven* (Den Haag 1844-1845), *Nu of Nooit* (Dordrecht 1845, toegeschr. aan J.M. de Kempener), *Een woord aan den Koning*

- (Amsterdam 1845); B., pp. 639-643, rec. van nieuwe *Staatkundige Brieven* (Den Haag 1845); B., pp. 897-898, rec. van *De Staatkundige Tooverlantaarn of Utopisch-politische Snelwagen*, jg. 1 (Kampen 1845). Waarschijnlijk was G. de Clercq de recensent.
- 59 Zie voor deze bladen Robijns, *Radicalen*.
- 60 *De Gids* 9 (1845) B., p. 642. Het is bekend dat De Clercq in 1847 een – vergeefse – poging gedaan heeft samen met D. Donker Curtius een liberale krant te beginnen: K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw* (Arnhem 1933), p. 57.
- 61 *De Gids* 9 (1845), pp. 105-112, beoord. door X. [S. Vissering?].
- 62 *De Gids* 9 (1845) B., pp. 267-290, 313-361, 427-453, 532-557; zie vooral 556-557. Rec. van Hendrick Graaf van Brederode, mede-grondlegger der Nederlandsche vrijheid, verdedigd door mr. M.C. van Hall, Amsterdam 1844. *Antwoord aan mr. M.C. van Hall*, door mr. G. Groen van Prinsterer, Leiden 1844. Beoord. door R.C.B.v.d.B. Voor Bakhuizen's bedoelingen zie ook *Briefwisseling Bakhuizen van den Brink* (Haarlem 1906), nrs. 1-33, 43-78, 131-162; G. de Clercq, 'Arnold Ruge over de Fransche Socialisten', *De Gids* 11 (1847) M., pp. 313-348; Rec. van M. Cabet, *Communistische Geloofsbelijdenis* etc. (1846), beoord. door [waarsch. G. de Clercq], *De Gids* 10 (1846) B., pp. 620-625.
- 63 'Volkssoevereiniteit of zij een Nederlandsch beginsel is onderzocht', *De Tijdgenoot* (1845), pp. 441 e.v., herdrukt in De Bosch Kemper, *Nederland na 1830 V*, L.A. 57-71.
- 64 Redactie aan D. Veegens, 18 november 1845, Archief De Gids, Universiteitsbibliotheek Leiden, Ltk 1888 A, Kopieboek uitgaande brieven. Zie ook Verkade, 'Thorbecke, Potgieter en De Gids', p. 151.
- 65 Redactie aan J.R. Thorbecke, 8 augustus 1845, Archief De Gids, UB Leiden, Ltk 1888 A (Kopieboek). Zie ook Verkade, 'Thorbecke, Potgieter en De Gids', pp. 147-149.
- 66 G. de Clercq, 'Louis Blanc', *De Gids* 10 (1846) M., pp. 1-33, 43-78, 131-162; G. de Clercq, 'Arnold Ruge over de Fransche Socialisten', *De Gids* 11 (1847) M., pp. 313-348; Rec. van M. Cabet, *Communistische Geloofsbelijdenis* etc. (1846), beoord. door [waarsch. G. de Clercq], *De Gids* 10 (1846) B., pp. 620-625.
- 67 *De Gids* 8 (1844) B., pp. 609-610. *Beknopt Overzicht van het Leerstelsel van Charles Fourier*, Rotterdam 1841. Beoord. door J.A. [=J. Ackersdijk?].
- 68 *De Gids* 9 (1845) M., pp. 173-180. Zie vooral de noot die Potgieter toevoegde, p. 173.
- 69 Notitie Potgieter, 28 oktober 1847 (in: Colenbrander, 'Gidsarchief II', p. 399), refererend aan opmerkingen van Vissering in *De Gids* van oktober 1847 B., pp. 774-785, vooral 783. Over Vissering: *NNBW* X, pp. 1119-1122 en G. Vissering, 'Een hoofdredacteur eener stedelijke courant in 1847 en 1848', *De Gids* 59 (1895) I, pp. 108-122.
- 70 [J. de Bosch Kemper], *Beginnelsen van Nederlandsch Staatsbestuur*, Amsterdam 1845 en G.W. Vreede, *De Regering en de Natie sedert 1672 tot 1795*, Amsterdam 1845. Beoord. door S. Vissering in *De Gids* 10 (1846) B., pp. 142-173.
- 71 *De Gids* 11 (1847) B., p. 783.
- 72 G. de Clercq, 'Twee nieuwe bijdragen tot het vóór en tegen der Regtstreeksche Verkiezingen', *De Gids* 12 (1848) I, p. 771.
- 73 *De Gids* 9 (1845) B., p. 789.
- 74 G. de Clercq, 'Louis Blanc', *De Gids* 10 (1846) M., p. 4.
- 75 Vissering, *De Gids* 11 (1847), p. 783 en Thorbecke, *De Gids* 7 (1843), pp. 332 en 333.
- 76 Over de onverbreekelijke samenhang van stijl en visie, en de 'paradigmatische' werking van vertel- en argumentatiestrategieën zie Hayden V. White, *Metahistory. The historical imagination in nineteenth-century Europe*, Baltimore/Londen 1974 en Peter Gay, *Style in History*, Londen 1975.
- 77 Over Heemskerk zie *NNBW* I, pp. 1047-1049 en D. Veegens, 'Levensschets van mr. J. Heemskerk Bzn.', in: *Levensberichten Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1882. Het dispuut was 'Het Vrijdagsch gezelschap'. Zie Quack, 'G. de Clercq', p. 471.
- 78 'Staatkundig Overzicht', *De Gids* 12 (1848) I (april), p. 197 en S.J. van den Bergh, 'Koning en Volk. Een lied in 1848', *Ibidem* I, p. 479.
- 79 'De vlugschriften van den dag', *De Gids* 12 (1848) I, pp. 630-648 en 'Twee nieuwe bijdragen tot het vóór en tegen der regtstreeksche verkiezingen', *Ibidem* I, pp. 764-778. Citaten op pp. 772 en 773.
- 80 'Vlugschriften', p. 647.
- 81 'De Grondwets-herziening en ons belastingstelsel', *De Gids* 12 (1848) II (september), pp. 351-352. Auteur niet bekend, mogelijk S. Vissering.

- 82 P.J. Veth, 'De openbaarheid in koloniale aangelegenheden', *De Gids* 12 (1848) II (juli), p. 78.
- 83 E.J. Potgieter, 'Hollandsche Politieke Poëzij', *De Gids* 12 (1848) I (juni), p. 752.
- 84 W.R. Boer, 'Frédéric Bastiat en de Socialisten', *De Gids* 12 (1848) II (september), pp. 278-319.
- 85 S. Vissering, 'Michel Chevalier over Kapitaal en Arbeid', *De Gids* 12 (1848) I (juni), pp. 712-738; G. Vissering, 'Hoofdredacteur', pp. 119-120.
- 86 Zie Peter van Zonneveld, 'Vaderlandsche Letteroefeningen in 1848: "nooit rees er heil uit volksgeweld"', *De Negentiende Eeuw* 1 (1977), pp. 163-169.
- 87 'Staatkundig Overzicht', *De Gids* 12 (1848) II (december), pp. 689-710.
- 88 De Clercqs plan, gedateerd 14 maart 1847, is afgedrukt in Colenbrander, 'Gidsarchief' II, pp. 384-390.
- 89 Bakhuizen van den Brink aan de *Gids*-redactie, 21 september 1847, afgedrukt in Colenbrander, 'Gidsarchief' II, pp. 393-397. Voor Thorbeckes mening zie Verkade, 'Thorbecke, Potgieter en De Gids', pp. 148-151.
- 90 Voor deze discussie en de hier geciteerde oordelen van De Clercq, Veth en Potgieter, zie de redactionele stukken afgedrukt in Colenbrander, 'Gidsarchief' II, pp. 398-403. De volledige mededelingen vindt men in het Archief De Gids, UB Leiden, onder nrs. Ltk 1888 A20, A23, A26.
- 91 *De Gids* 1 (1837) B., pp. 64-70 en 118-132. OEC. [= Bakhuizen van den Brink] bespreekt: J.H. Reddingius Gz., *Het christelijk geloof van Schleiermacher in verband tot het Rationalismus beschouwd*, 1836.
- 92 Roessingh, *Moderne Theologie*, p. 24.
- 93 *De Gids* 3 (1839) B., p. 185.
- 94 *Ibidem* B., p. 317.
- 95 Roessingh, *Moderne Theologie*, pp. 24-26.
- 96 *De Gids* 3 (1839) B., p. 457.
- 97 Bekend als *Oratio de docetismo* (Utrecht 1840). De volledige titel is in het Nederlands: Rede over de noodzaak bij de verklaring van de geschiedenis van Jezus Christus het docetisme te vermijden, als edele taak der hedendaagse theologie, ter bevordering van het christendom. Zie A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de 19de en 20ste eeuw* (Kampen 1974), p. 115.
- 98 Zo bekende hij tegenover zijn Leidse hoogleraar Van Hengel, die hem eens over zijn ongepaste losbandige levenswijze had onderhouden: Van Rijn/Deetman, *Beets* II, p. 52.
- 99 Van Vlotens recensie verscheen in *De Gids* 7 (1843) B., pp. 421-433, 477-490, 549-553, 604-614.
- 100 J. van Vloten, 'Mijne herinneringen aan Bakhuizen van den Brink', *De Levensbode* (1866) II, pp. 5-9 en idem, 'Busken Huët en zijne tegenstanders etc.', *De Levensbode* (1865) I, pp. 145-147.
- 101 Zie de brieven van Jonckbloet, Bakhuizen, Van Hasselt, Potgieter en Geel in M.J. Hamaker, 'Brieven van Geel (1836-1846)', *De Gids* 70 (1906) III, pp. 433-443.
- 102 Bakhuizen van den Brink aan J. Bake, Brussel 4 januari 1844, *Briefwisseling Bakhuizen van den Brink*, nr. 1; J. Geel aan Bakhuizen van den Brink, 8 maart 1844, *Ibidem*, nr. 3.
- 103 Zie J.H. Willems, *Berard ter Haar 1806-1880, Predikant, Poët, Professor*, Groningen 1969.
- 104 Geel aan Bakhuizen van den Brink, 8 maart 1844, *Briefwisseling Bakhuizen van den Brink*, nr. 3; *Gids*-redactie aan E. Piaget, 9 februari 1844, in: Colenbrander, 'Gidsarchief' II, pp. 381-382.
- 105 *De Gids* 8 (1844) B., pp. 385-400. Wel moest Van Vloten opnieuw persoonlijk ondertekenen.
- 106 *De Gids* 9 (1845) B., pp. 405-427, 473-496, 555-598. C.W. Opzoomer rec. de *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* I (1845), uitgeg. door J.I. Doedes, J.J. van Oosterzee e.a.
- 107 *De Gids* 9 (1845) B., pp. 766-778, C.W. Opzoomer rec. *De Wijsgeer der Negentiende Eeuw*, Leiden 1845 (over Krause); en *De Gids* 10 (1846) B., pp. 313-319, D. Burger jr. rec. J.H. Scholten, *Over het Godsbegrip van Krause*, Leiden 1846. Over Krause in Nederland, zie F. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam/Brussel 1959), pp. 287-319.

- 108 Potgieter aan Bakhuizen van den Brink, 8 juni 1845, *Briefwisseling Bakhuizen van den Brink. Nalezing*, nr. 16.
- 109 Bakhuizen van den Brink aan Potgieter, Wenen 5 augustus 1845, *Briefwisseling Bakhuizen van den Brink*, nr. 23.
- 110 Bakhuizen van den Brink aan J. Bake, Brussel 29 juni 1846 en 4 oktober 1847, *Ibidem*, nrs. 29 en 34.
- 111 *De Gids* 10 (1846) B., pp. 689-706. Recensie van P. Hofstede de Groot en L.G. Pareau, *Encyclopaedia theologi christiani*, Groningen 1844 en dezelfde, *Compendium dogmatices et apologetices christianae*, Groningen 1845.
- 112 Zie noot 90.
- 113 De brieven aan Opzoomer, Van Vloten en de inzender van een artikel over het positivisme van Comte: Archief De Gids, UB Leiden, Ltk 1888 A: Kopieboek uitgaande brieven, pp. 73-78.